

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਕੁਚਜੀ ਤੇ ਸੁਚਜੀ ਦਾ ਸੰਕਲਪ

ਪਰਮਜੀਤ ਕੌਰ ਔਲਖ*

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪੰਨਾ 762 ਉੱਤੇ ਸੂਹੀ ਰਾਗ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸੰਖੇਪ ਜਿਹੀ ਰਚਨਾ ‘ਕੁਚਜੀ’ ਤੇ ‘ਸੁਚਜੀ’ ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਦਰਜ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕੁਚਜੀ ਅਤੇ ਸੁਚਜੀ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਹਾਲਤ ਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ਾਤਮਕ ਬਿਰਤੀ ਰਾਹੀਂ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਕੁਚਜੀ: ਅੱਖਰ ਚੱਜ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ ਸਲੀਕਾ। ਚੰਗੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਜਾਚ। ਕਿਸੇ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਨਪੇਰੇ ਚਾੜ੍ਹਨ ਦੀ ਚੰਗੀ ਅਕਲ ਤੇ ਅਭਿਆਸ। ਕੁਚੱਜ ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਉਲਟਾ ਹੈ। ਕੁਚਜੀ ਉਸ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਚੱਜ ਨਾਲ ਕੁਝ ਕਰਨ ਦੀ ਜਾਚ ਨਹੀਂ ਜੋ ਜੀਵਨ ਜੀਣ ਦੀ ਜਾਚ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੀ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ‘ਕੁਚਜੀ’ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ‘ਕੁਚਰਗਾ’ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਤਦਭਵ ਰੂਪ ਹੈ, ਭਾਵ ਦੋਸ਼ ਪੂਰਣ ਇਸਤਰੀ ਜਿਸਨੂੰ ਪਤੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਪਾਉਣ ਦਾ ਚੱਜ ਨਹੀਂ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਇਹ ਗੱਲ ਇਕ ਤੋਂ ਵੱਧ ਵਾਰ ਲਿਖੀ ਗਈ ਹੈ।

ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ, ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ ਵਿੱਚ ਇੰਝ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸੂਹੀ ਰਾਗ ਵਿੱਚ ‘ਕੁਚਜੀ’ ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਅਜਿਹੀ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਹਾਲਤ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜੋ ਪਤੀ ਤੋਂ ਬੇਧਿਆਨੀ ਹੋਈ ਬੁਰੇ ਆਚਾਰ ਵਾਲੀ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਪਤੀ ਵੀ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸਗੋਂ ਉਸ ਵੱਲੋਂ ਵੀ ਉਹ ਦੁਰਕਾਰੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ‘ਕੁਚਜੀ’ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਬੁਰੇ ਆਚਾਰ ਵਾਲੀ ਇਸਤਰੀ।¹

ਕੁਚਜੀ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰੋ. ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ ਆਪਣੀ ਰਾਇ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਇੰਝ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, ਕਿ ਕੁਚਜੀ ਉਹ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ ਪਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਇਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਅੱਨਯ ਪੁਰਖ ਜਾਂ ਮੱਧਮ ਪੁਰਖ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਗੋਂ ਉੱਤਮ ਪੁਰਖ ਵਿੱਚ ਕਰਕੇ ਸਾਰਾ ਬੋਝ ਆਪਣੇ ਜ਼ੁੰਮੇ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਧੀਰਜ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਝਾਤੀ ਮਾਰ ਸਕੇ।² ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਮੂਲ ਸੰਕਲਪ-ਕੋਸ਼ ਵਿੱਚ ਇੰਝ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਇਸ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਦਾ ਮੂਲ ਸੰਬੰਧ ਘਰੇਲੂ ਮਾਹੌਲ ਨਾਲ ਹੈ। ਘਰੇਲੀ ਕੰਮਕਾਜ ਵਿੱਚ ਪੂਰੀ ਮੁਹਾਰਤ ਤੋਂ ਅਵੇਸਲੀ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ‘ਕੁਚਜੀ’ ਦੀ ਸੰਗਿਆ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਘਰੇਲੀ ਮਾਹੌਲ ਨਾਲ ਸਿਰਜੀ ਗਈ ਇਸ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਪਦੇਸ਼ਾਤਮਿਕ ਬਿਰਤੀ ਵਾਲੀ ਇਸ ਰਚਨਾ ਰਾਹੀਂ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਗੁਣ-ਔਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਰੂਪਾਂਤਰਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।³ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਇਸ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਨੂੰ ਔਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਭਰੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਲਘੂ-ਹਸਤੀ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਹਿਤ ਵਰਤਿਆ ਹੈ।⁴

* ਸਹਾਇਕ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਪੀ. ਜੀ. ਸਮਾਜ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਭਾਗ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਕਾਲਜ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ।

ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਬਾਰੇ ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਵਿੱਚੋਂ ਵੀ ਸਾਨੂੰ ਹਵਾਲਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਅਸਾਮ ਦੀ ਰਾਣੀ ਨੂਰਸ਼ਾਹ ਪ੍ਰਤੀ ਉਚਾਰਿਆ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨੇ ਨੂੰ ਮੀਂਢਾ ਬਣਾਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਜਾਦੂ ਟੂਣਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਵੱਸ ਵਿੱਚ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਸੀ।⁵ ਗੁਰੂ ਜੀ ਉਸ ਜੀਵ ਇਸਤਰੀ ਲਈ ਜੋ ਪ੍ਰਭੂ ਤੋਂ ਬੇਮੁੱਖ ਹੋ ਗਈ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਦੇ ਲਈ ਕੁਚਜੀ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਹਨ।

‘ਸ਼ਬਦਾਰਥ’ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੋ. ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, ਕੁਚਜੀ ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠਾਂ ਪਤੀ-ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਤੋਂ ਵਿੱਛੜੀ ਹੋਈ ਜੀਵਾਤਮਾ ਨੂੰ ਬੁਰੇ ਆਚਾਰ ਵਾਲੀ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਥਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜੋ ਪਤੀ ਦੀਆਂ ਦਾਤਾਂ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਕੇ ਪਤੀ ਨੂੰ ਵਿਸਾਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਗਫਲਤ ਵਿੱਚ ਸੁੱਤੀ ਹੋਈ ਪਤੀ ਵੱਲ ਜਾਣਾ ਹੀ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।⁶ ਕੁਚਜੀ ਹੀ ਕੁਲੱਖਣੀ ਹੈ। ਕਬੀਰ ਜੀ ਦਾ ਵੀ ਕਥਨ ਹੈ:

ਪਹਿਲੀ ਕਰੂਪਿ ਕੁਜਾਤਿ ਕੁਲਖਨੀ ਸਾਹੁਰੈ ਪੇਈਐ ਬੁਰੀ॥⁷

ਜਿਹੜੀ ਇਸਤਰੀ ਭੈੜੇ ਲੱਛਣ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਤੋਂ ਵਿੱਛੜ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਦਵੈਤ ਅਤੇ ਅਹੰਕਾਰ ਭਾਵ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਦੁੱਖ ਤੇ ਕਸ਼ਟਾਂ ਨੂੰ ਸਹਾਰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ ਪਤੀ ਦਾ ਮਿਲਾਪ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ ਭਾਵੇਂ ਪ੍ਰਭੂ ਪਤੀ ਨਾਲ ਮਿਲਾਪ ਜਾਂ ਅਭੇਦਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਹੀ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਜੋ ਇਸਤਰੀ ਬੁਰਾ ਆਚਰਨ ਰੱਖਦੀ ਹੈ ਤੇ ਧਨ ਦੌਲਤ, ਗਹਿਣਿਆਂ, ਪੁਸ਼ਾਕਾਂ ਵਿੱਚ ਖੱਚਿਤ ਹੋਈ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਨਾਲ ਵੀ ਚੰਗਾ ਵਿਵਹਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਭੁਲਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਵੀ ਕੁਚਜੀ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਜੀਉਣ ਦੀ ਜਾਚ ਨਹੀਂ ਹੈ ਉਸ ਦੇ ਪੱਲੇ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਪੋਟਲੀ ਨਹੀਂ, ਉਹ ਕਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਲੱਗ ਸਕਦੀ ਹੈ?

ਪਤਨੀ ਲਈ ਬਾਹਰ ਦੀ ਸਰੀਰਕ ਦਿਖ, ਸਜਾਵਟ, ਗਹਿਣਾ, ਗੱਟਾ, ਸੋਹਣਾ ਪਹਿਰਾਵਾ ਆਦਿ ਪਤੀ ਦਾ ਦਿਲ ਜਿੱਤਣ ਲਈ ਬਣੇ ਕਰਮ ਕਾਂਡ ਹਨ ਜਦ ਕਿ ਪਤੀ ਦਾ ਨਿੱਘਾ ਪਿਆਰ ਪਾਉਣ ਲਈ ਆਤਮਕ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਆਤਮਕ ਗੁਣਾਂ ਵਾਲੀ ਵਾਲੀ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਸੁਹਾਗਣ, ਵਡਭਾਗਣਿ, ਕੁਲਵੰਤੀ, ਰੂਪਵੰਤੀ, ਸੁਚਜੀ ਆਦਿ ਨਾਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸੰਬੋਧਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਵਿਪਰੀਤ ਕਰਮਕਾਂਡਾ ਤੇ ਦਿਖਾਵੇ ਦੇ ਆਡੰਬਰਾਂ ਨਾਲ ਪਤੀ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਦੋਹਾਗਣ, ਅਉਗੁਣਵੰਤੀ, ਕੁਚਜੀ ਕਹਿ ਕੇ ਫਿਟਕਾਰ ਵੀ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਹੇਠ ਲਿਖਿਆ ਸ਼ਬਦ ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਬੜਾ ਵਿਚਾਰਨਯੋਗ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਹ ਜੀਵ ਰੂਪੀ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਭੂ ਪਤੀ ਨੂੰ ਪਾਉਣ ਦਾ ਅਸਲੀ ਵੱਲ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ:

ਚੂੜਾ ਭੰਨੁ ਪਲੰਘ ਸਿਉ ਮੁੰਧੇ ਸਣੁ ਬਾਹੀ ਸਣੁ ਬਾਹਾ॥

ਏਤੇ ਵੇਸ ਕਰੇਦੀਏ ਮੁੰਧੇ ਸਹੁ ਰਾਤੇ ਅਵਰਾਹਾ॥

ਨਾ ਮਨੀਆਰੁ ਨ ਚੂੜੀਆ ਨਾ ਸੇ ਵੰਗੁੜੀਆਹਾ॥

ਜੋ ਸਹ ਕੰਠਿ ਨ ਲਗੀਆ ਜਲਨੁ ਸਿ ਬਾਹੜੀਆਹਾ॥

ਸਭਿ ਸਹੀਆ ਸਹੁ ਰਾਵਣਿ ਗਈਆ ਹਉ ਦਾਧੀ ਕੈ ਦਰਿ ਜਾਵਾ ॥

ਅੰਮਾਲੀ ਹਉ ਖਰੀ ਸੁਚਜੀ ਤੈ ਸਹ ਏਕਿ ਨ ਭਾਵਾ ॥⁸

ਗੁਰਬਾਣੀ ਚੰਗੇ ਕਰਮ ਕਰਨ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਚੰਗਾ ਬਣਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਚੰਗੇ ਗੁਣ ਨਿਮਰਤਾ, ਮਿਠਾਸ, ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਸਲੀਕੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸੁੱਭ ਅਮਲਾਂ ਦਾ ਦਾਜ ਤਿਆਰ ਕਰਕੇ ਹੀ ਸਹੁਰੇ ਜਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕੁਚਜੀ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਤੋਂ ਸਿੱਖਿਆ ਲੈ ਕੇ ਸੁਚਜੀ ਬਣਨ ਦਾ ਹਰ ਸੰਭਵ ਯਤਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਹੀ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਦੇ ਪਿਆਰ ਨੂੰ ਹਾਸਲ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ ਤੇ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਖੁਸ਼ ਰਹਿ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਰਚਨਾ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਭਾਵ ‘ਕੁਚਜੀ’ ਜੀਵਾਤਮਾ ਦਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਜਾਣ ਕੇ ਫਿਰ ਪਛਤਾਵਾ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਸਦਾ ਮਨ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਚੱਲਣ ਵਾਲੇ ਜਗਿਆਸੂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਦਸ਼ਾ ਦਾ ਵਰਨਣ ਸੁੰਦਰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਿਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਜੀਵ ਇਸਤਰੀ ਲਈ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਸਿੱਖਣ ਦਾ ਜਾਂ ਕੁਝ ਕਰਨ ਕਰਾਉਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸੀ ਉਦੋਂ ਇਹ ਕੁਚਜੀ ਜੀਵਾਤਮਾ ਦੁਨਿਆਵੀ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੇ ਮੋਹ ਵਿੱਚ ਗ੍ਰਸਤ ਰਹੀ, ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਪ੍ਰਮੇਸ਼ਰ ਨੂੰ ਰੀਝਾਉਣ ਜਾਂ ਪ੍ਰਸੰਨ ਕਰਨ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਯਤਨ ਨਾ ਕੀਤਾ ਜੋ ਸੰਸਾਰੀ ਪਦਾਰਥ ਕੇਵਲ ਵਰਤਣ ਲਈ ਸਨ, ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਨੇ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਫਿਰ ਇਸੇ ਨੂੰ ਹੀ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਮੰਨ ਲਿਆ। ਇਸੇ ਸੋਚ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮੂਰਖ ਬਣਾਈ ਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਇਹ ‘ਮੈਂ-ਮੇਰੀ’ ਵਿੱਚ ਹੀ ਫਸੀ ਰਹੀ:

ਸੂਮਹਿ ਧਨੁ ਰਾਖਨ ਕਉ ਦੀਆ ਮੁਗਧੁ ਕਹੈ ਧਨੁ ਮੇਰਾ ॥⁹

ਜਿਵੇਂ-ਜਿਵੇਂ ਸਮਾਂ ਬੀਤਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪ੍ਰਭੂ-ਪਤੀ ਤੋਂ ਵਿੱਛੜੀ ਹੋਈ ਜੀਵਾਤਮਾ ਬ੍ਰਿਹੋ ਦੇ ਦੁੱਖ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਨ ਲੱਗਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਔਗੁਣਾਂ ਦਾ ਆਪ ਹੀ ਇਜ਼ਹਾਰ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਪਤੀ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਨਹੀਂ ਵਧਾਇਆ, ਸਗੋਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸੁਗਾਤਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਆਪਣਾ ਮੋਹ ਪਾ ਲਿਆ ਹੈ ਉਹ ਆਪਣੀ ਕਹਾਣੀ ਖੁਦ ਹੀ ਇੰਝ ਦੱਸਦੀ ਹੈ:

ਸੁਇਨਾ ਰੁਪਾ ਰੰਗੁਲਾ ਮੋਤੀ ਤੈ ਮਾਣਿਕੁ ਜੀਉ ॥

ਸੇ ਵਸਤੂ ਸਹਿ ਦਿਤੀਆ ਮੈ ਤਿਨ ਸਿਉ ਲਾਇਆ ਚਿਤੁ ਜੀਉ ॥¹⁰

ਜਦੋਂ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਅਜਿਹੀ ਕੁਚਜੀਆਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਸੁਚਜੀਆਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਵੇਖਦੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਦੇ ਪਿਆਰ ਤੇ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਣ ਰਹੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵੇਦਨਾ ਅਤਿ ਦੇ ਪਛਤਾਵੇ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਫਿਰ ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਪਤੀਆਂ ਦੇ ਪਿਆਰ ਤੇ ਨੇੜਤਾ ਦੇ ਲਈ ਅਤਿ ਦੇ ਪਛਤਾਵੇ ਵਿੱਚ ਤੜਫਣ ਲੱਗ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਆਪਣੇ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੀਆ ਗਈਆ ਗ਼ਲਤੀਆਂ ਦਾ ਇਕਬਾਲ ਵੀ ਖੁਦ ਹੀ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ:

ਜਿਨੀ ਸਖੀ ਸਹੁ ਰਾਵਿਆ ਸੇ ਅੰਬੀ ਛਾਵੜੀਏਹਿ ਜੀਉ ॥

ਸੇ ਗੁਣ ਮੰਵੁ ਨਾ ਆਵਨੀ ਹਉ ਕੈ ਜੀ ਦੋਸ ਧਰੇਉ ਜੀਉ ॥¹¹

ਕੁਚਜੀ ਦਾ ਤਾਂ ਤਰਲਾ ਹੈ, ਉਹ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਔਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂੰ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਆਪਣੀ ਵੇਦਨਾ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ:

ਮੰਵ ਕੁਚਜੀ ਅੰਮਾਵਣਿ ਡੋਸੜੇ ਹਉ ਕਿਉ ਸਹੁ ਰਾਵਣਿ ਜਾਉ ਜੀਉ॥¹²

ਪਤੀ ਸਿਰਫ ਚੰਗੇ ਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਰੀਝਦਾ ਹੈ। ਪਤਨੀ ਸ਼ੀਲ ਆਚਰਣ, ਸੱਚਾਈ ਅਤੇ ਸੰਜਮ ਨੂੰ ਅਪਨਾਉਣ ਨਾਲ ਹੀ ਪਤੀ ਪ੍ਰੇਮ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਗੁਣ ਭਾਵੇਂ ਕੁਚਜੀ ਸਮਸ਼ਾਨ ਭੂਮੀ ਵਿੱਚ ਵਾਸ ਕਰਨ ਵਾਲੀ, ਅਪਵਿੱਤਰ ਇਸਤਰੀ ਹੀ ਕਿਉਂ ਨ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲਵੇ, ਉਹ ਵੀ ਪਤੀ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਚੜ੍ਹ ਸਕਦੀ ਹੈ:

ਮਹਲ ਕੁਚਜੀ ਮੜ ਵੜੀ ਕਾਲੀ ਮਨਹੁ ਕਸੁਧ॥

ਜੇ ਗੁਣ ਹੋਵਨਿ ਤਾ ਪਿਰ ਰਵੈ ਨਾਨਕ ਅਵਗੁਣ ਮੁੰਧ॥¹³

ਸਾਚੁ ਸੀਲ ਸਚੁ ਸੰਜਮੀ ਸਾ ਪੂਰੀ ਪਰਵਾਰਿ॥

ਨਾਨਕ ਅਹਿਨਿਸਿ ਸਦਾ ਭਲੀ ਪਿਰ ਕੈ ਹੇਤਿ ਪਿਆਰਿ॥¹⁴

ਇਸ ਬਾਣੀ ਦੇ ਸਿਰਲੇਖ ਅਤੇ ਵਸਤੂ ਵਿਚਾਰ ਤੋਂ ਇਹ ਉਪਦੇਸ਼ ਜ਼ਾਹਿਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸ਼ੁੱਭ ਗੁਣ, ਸੱਚੇ ਆਚਾਰ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਜਾਚ ਵਿੱਚ ਪਰਿਪੱਕ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪਦਾਰਥ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਲਈ ਹੀ ਬਣੇ ਹੋਏ ਹਨ ਪਰ ਮਨੁੱਖ ਉਹਨਾਂ ਲਈ ਨਹੀਂ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਚੰਚਲ ਬਿਰਤੀ ਵਾਲੇ ਮਨ ਨੂੰ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀ ਇਸ ਖਿੱਚ ਤੋਂ ਬਚੇ ਰਹਿਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਆਮ ਕਰਕੇ ਮਨੁੱਖ ਅਗਿਆਨਤਾ ਦੇ ਵੱਸ ਹੀ ਆਪਣੀ ਉਮਰ ਗੁਣਗੁਣ ਰਹਿ ਕੇ ਗੁਜ਼ਾਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਅਜਿਹੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਪ੍ਰਤੀ ਸੁਚੇਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ, ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀ ਖਿੱਚ ਤੋਂ ਹੋੜ ਕੇ, ਸ਼ੁੱਭ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਰਾਸ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਸ਼ੁੱਭ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਮਨੁੱਖ ਪ੍ਰਭੂ ਪਤੀ ਦਾ ਮਿਲਾਪ ਹਾਸਲ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਦੀਆਂ ਤਕਲੀਫਾਂ, ਦੁੱਖ ਅਤੇ ਸੰਤਾਪ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਭੂ ਮਿਲਾਪ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਦੂਰ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਜੇਕਰ ਇਸ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਇਸਤਰੀ ਵੀ ਸ਼ੁੱਭ ਗੁਣ ਇਕੱਠੇ ਕਰੇ ਤੇ ਆਪਣਿਆਂ ਸਹੁਰੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਚੰਗਾ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰਭੂ ਮਿਲਾਪ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਦਾ ਮਿਲਾਪ ਤੇ ਪਿਆਰ ਹਾਸਲ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਉਹ ਕੁਚਜੀ ਤੋਂ ਸੁਚਜੀ ਬਣ ਸਕਦੀ ਹੈ ਤੇ ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁੜੱਤਣ ਘੱਟ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਤੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵੀ ਟੁੱਟਣੋਂ ਬਚ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਸੁਚਜੀ: ਚੱਜ ਜਦੋਂ ਉੱਤਮ ਕਿਸਮ ਦਾ ਹੋਵੇ, ਉੱਤਮ ਜੀਵਨ ਜਾਚ ਬਣੇ, ਸੋਹਣਾ ਸਲੀਕਾ ਹੋਵੇ, ਐਸੇ ਗੁਣਾਂ ਵਾਲੀ ਇਸਤਰੀ ਸੁਚਜੀ ਹੈ। ਸੁਚਜੀ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਦੀ ਆਗਿਆ ਅੰਦਰ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਬਹਾਨੇ ਨਹੀਂ ਬਣਾਉਂਦੀ। ਗ਼ਲਤ ਕੰਮ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਹੀ ਸਾਬਤ ਕਰਨ ਲਈ ਨਾ ਤਾਂ ਦਲੀਲਾਂ ਘੜਦੀ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਗ਼ਲਤੀ ਉੱਤੇ ਉਚੇਚਾ ਜ਼ੋਰ ਲਾ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ।¹⁵

ਸੂਹੀ ਰਾਗ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ‘ਸੁਚਜੀ’ ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਦਰਜ ਰਚਨਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉੱਤਮ ਇਸਤਰੀ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਖਿਪਤ ਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਕੁੱਲ ਦੱਸ ਤੁਕਾਂ ਹਨ। ਸਾਧਾਰਣ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ‘ਸੁਚਜੀ’

ਸ਼ਬਦ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ‘ਸੁਚਰਯਾ’ ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਚੰਗੇ ਆਚਰਨ ਵਾਲੀ।¹⁶ ਇਸ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਰਤੇ ‘ਸੁਚਜੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦੀ ਅਰਥ ਹਨ, ਨੇਕ ਚਲਣ ਵਾਲੀ ਇਸਤਰੀ ਜਾਂ ਚੰਗੇ ਆਚਾਰ ਵਾਲੀ ਇਸਤਰੀ। ਇਹ ਕੁਚਜੀ ਦਾ ਵਿਪਰੀਤ-ਅਰਥਕ ਸ਼ਬਦ ਹੈ।

ਇਕ ਜਗਿਆਸੂ ਲਈ ਸੰਕੇਤਕ ਤੌਰ ਤੇ ਇਸਤਰੀ ਰੂਪਕ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਗੁਰਮੁਖ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਇੰਝ ਪਰਮਸਤਿ ਤੇ ਭਰੋਸਾ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਹੁਕਮ ਵਿੱਚ ਬੱਝੇ ਬੰਦੇ ਨੂੰ, ਇਕ ਸੁਲੱਖਣੀ ਨਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਲੀਕਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।¹⁷ ਇਸ ਛੋਟੇ ਆਕਾਰ ਦੀ ਰਚਨਾ ਬਾਰੇ ‘ਮਹਾਨਕੋਸ਼’ ਵਿੱਚ ਉਲੇਖ ਹੈ, ਸੁਭ ਅਚਾਰ ਵਾਲੀ, ਨੇਕ ਚਲਣ ਵਾਲੀ।¹⁸ ਸੁਚਜੀ ਦੇ ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠਾਂ ਹਰੀ ਤੇ ਭਰੋਸਾ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਹੁਕਮੀ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਇਕ ਸੁਲੱਖਣੀ ਨਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।¹⁹

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ: ਮੂਲ ਸੰਕਲਪ-ਕੋਸ਼ ਵਿੱਚ ਚੰਗੇ ਆਚਾਰ ਵਾਲੀ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ‘ਸੁਚਜੀ’ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚੰਗੇ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਪੋਟਲੀ ਵਿੱਚ ਮਿਠਾਸ, ਪਿਆਰ, ਨਿਮਰਤਾ, ਤੌਰ ਤਰੀਕੇ ਆਦਿ ਦਾ ਨਿਧੀ ਹੋਣਾ ਚੰਗਾ ਸ਼ਗਨ ਹੈ। ਸੁਚਜੀ ਇਸਤਰੀ ਲਈ ਧਨ ਦੌਲਤ, ਸੋਨਾ ਚਾਂਦੀ ਆਦਿ ਦਾਤਾਂ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀਆਂ, ਕੇਵਲ ਉਹ ਦਾਤਾਂ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਦਾਤਾਰ ਵੱਲ ਖਿੱਚੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਇਸਤਰੀ ‘ਸੁਚਜੀ’ ਦੀ ਮੰਜ਼ਲ ਤੱਕ ਪੁੱਜ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੇ ਕੰਤ ਪਿਆਰੇ ਦੀ ਰਜ਼ਾ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣਾ ਪਸੰਦ ਕਰਦੀ ਹੈ।²⁰

ਸੁਚਜੀ ਦੁਨਿਆਵੀ ਵਸਤਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਮਾਣਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਮਾਲਕ ਪਤੀ ਦਾ ਰੂਪ ਹੀ ਵੇਖਦੀ ਹੈ, ਵਸਤਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਲਈ ਭੋਗਦੀ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰਾ ਪਤੀ ਰੀਝ ਪਵੇ, ਪਰ ਵਸਤਾਂ ਉੱਤੇ ਨਹੀਂ ਰੀਝਦੀ। ਉਹ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀਆਂ ਰਾਹਾਂ ਵਿੱਚ ਗੁਆਚਦੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਵਿੱਚ ਹੀ ਗੁਆਚੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਉਹ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਪੰਥ ਤੋਂ ਕਦੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਖੁੰਝਦੀ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਬਾਣੀਕਾਰਾਂ ਨੇ ਅਜਿਹੀ ਜੀਵ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਸੁੰਦਰ, ਬਿਚਖਣ, ਸੁਲੱਖਣੀ, ਸਭਰਾਈ ਆਦਿ ਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਤੇ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ ਗੁਣਾਂ ਵਾਲੀ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਮਨੋਅਵਸਥਾ ਜਾਂ ਉਸ ਦੀ ਅੰਦਰਲੀ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਇਸਤਰੀ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਮੰਨਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੀ। ਉਹ ਪਤੀ ਦੀ ਆਗਿਆ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਸੁਚਜੀ ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਧਨ ਦੌਲਤ, ਰਸ ਪੂੰਜੀ ਉਸ ਦਾ ਪਤੀ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਸ ਦੀ ਰਜ਼ਾ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਭ ਕੁਝ ਹੀ ਚੰਗਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਜੇਕਰ ਆਪਣਿਆਂ ਨਾਲ ਕੋਈ ਗੁੱਸਾ ਗਿਲਾ ਹੁੰਦਾ ਵੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਉਹ ਵੀ ਪਿਆਰਾ-ਪਿਆਰਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਉਸ ਦੇ ਭਾਣੇ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਕੇ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਵਸਤ ਦੀ ਇੱਛਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ। ਪਤੀ ਦੇ ਸੰਗ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਦੱਸਦੀ ਹੋਈ ਸੁਚਜੀ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ:

ਜਾ ਤੂ ਤਾ ਮੈ ਸਭੁ ਕੇ ਤੂ ਸਾਹਿਬੁ ਮੇਰੀ ਰਾਸੁ ਜੀਉ॥
ਤੁਧੁ ਅੰਤਰਿ ਹਉ ਸੁਖਿ ਵਸਾ ਤੂੰ ਅੰਤਰਿ ਸਾਬਾਸਿ ਜੀਉ॥²¹

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਇਸ ਰਚਨਾ ਤੋਂ ਇਹ ਸਿੱਖਿਆ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਸੁਚੱਜੀ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਮਰਤਾ, ਮਿਠਾਸ, ਦਯਾ, ਸਤਿ, ਸੰਤੋਖ ਆਦਿ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਹੀ ਸਾਡਾ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਮੇਲ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੇਕਰ ਮਨੁੱਖ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸੁੱਭ ਗੁਣ ਹੋਣਗੇ ਤਾਂ ਉਹ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵੀ ਖੁਸ਼ ਰਹੇਗਾ ਤੇ ਸਮਾਜ ਵੀ ਅਜਿਹੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨਾਲ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਬਾਣੀ ਦੇ ਲੌਕਿਕ ਅਤੇ ਪਾਰਲੌਕਿਕ ਦੋਨੋਂ ਪੱਖ ਹੀ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

- 1 ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ, *ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼*, ਪੰਨਾ 336.
- 2 ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ, *ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਗਰ*, ਪੰਨਾ 170.
- 3 ਡਾ. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਰਨਾ (ਸੰਪਾ.), *ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ: ਮੂਲ ਸੰਕਲਪ-ਕੋਸ਼*, ਪੰਨਾ 97.
- 4 ਡਾ. ਕੁਲਦੀਪ ਸਿੰਘ ਧੀਰ, *ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਮੌਲਿਕ ਤੇ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਕਾਵਿ-ਰੂਪਾਕਾਰ*, ਪੰਨਾ 29.
- 5 ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾ.), *ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ*, ਪੰਨਾ 74.
- 6 *ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ*, ਪੋਥੀ ਤੀਜੀ, ਪੰਨਾ 762.
- 7 *ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ*, ਰਾਗੁ ਆਸਾ, ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਜੀ, ਪੰਨਾ 483.
- 8 ਉਹੀ, ਰਾਗੁ ਵਡਹੰਸੁ, ਮ: 1, ਪੰਨਾ 557.
- 9 ਉਹੀ, ਰਾਗੁ ਆਸਾ, ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਜੀ, ਪੰਨਾ 479.
- 10 *ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ*, ਰਾਗੁ ਸੂਹੀ, ਮ: 1, ਕੁਚਜੀ, ਪੰਨਾ 762.
- 11 ਉਹੀ, ਰਾਗੁ ਸੂਹੀ, ਮ: 1, ਕੁਚਜੀ, ਪੰਨਾ 762.
- 12 ਉਹੀ, ਰਾਗੁ ਸੂਹੀ, ਮ: 1, ਕੁਚਜੀ, ਪੰਨਾ 762.
- 13 ਉਹੀ, ਰਾਗੁ ਮਾਰੂ, ਮ: 1, ਪੰਨਾ 1088.
- 14 ਉਹੀ, ਰਾਗੁ ਮਾਰੂ, ਮ: 1, ਪੰਨਾ 1088.
- 15 ਬਲਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕਾਨ੍ਹਪੁਰ, ਕੁਚਜੀ, ਸੁਚਜੀ ਤੇ ਗੁਣਵੰਤੀ, *ਸਾਡਾ ਵਿਰਸਾ ਸਾਡਾ ਗੌਰਵ*, ਇਸਤਰੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ, ਅਗਸਤ 1997, ਅੰਕ 260. ਪੰਨਾ 43.
- 16 ਡਾ. ਸ਼ਿਵ ਕੁਮਾਰ ਮਿਸ਼ਰ, *ਪੰਜਾਬੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸ਼ਬਦ ਕੋਸ਼*, ਪੰਨਾ 108.
- 17 *ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ*, ਪੰਨਾ 762.
- 18 ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ, *ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼*, ਪੰਨਾ 210.
- 19 *ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ*, ਪੋਥੀ ਤੀਜੀ, ਪੰਨਾ 762.
- 20 ਡਾ. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਰਨਾ, (ਸੰਪਾ.), *ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ: ਮੂਲ ਸੰਕਲਪ-ਕੋਸ਼*, ਪੰਨਾ 70.
- 21 *ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ*, ਰਾਗੁ ਸੂਹੀ, ਮ: 1, ਸੁਚਜੀ, ਪੰਨਾ 762.